

Павло Кравченко,
кандидат історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії Вінницького
державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського,
Заслужений працівник освіти України

ТРАНСНІСТРІЯ: РАЙ У ПЕКЛІ?

«Серця завмирали при думці, що потрібно покинути дім і піч, важко нажиті результати праці всього життя, але найбільшим був страх смерті, страх за дітей, страх шляху у невідомість і невизначеність. Лише той, хто це пережив, може собі це уявити, жодних слів буде недостатньо, аби все усвідомити»

Меір Тайх

Хрестоматійні речі, які знає кожна цивілізована людина: Голокост забрав життя шести мільйонів євреїв Європи, що складає 36% від всього європейського єврейства. В Україні в роки Другої світової війни було знищено близько півтора мільйона єврейського населення.

Трансністрія⁸⁴ стала кладовищем понад 250 тис. євреїв, як місцевих, так і депортованих з Бессарабії та Буковини⁸⁵.

Румунський режим, зважаючи на власну мету політики щодо євреїв, депортував на територію колишньої Вінницької області майже 97 тис. євреїв із Бессарабії, Молдови, Північної Буковини, повіту Дорохой (Румунія), яких помістили у гетто і трудові поселення. Майже 80 тис. з них та близько 15 тис. місцевих євреїв вижило⁸⁶.

⁸⁴З 19 серпня 1941 р. під румунською «Трансністрією» опинилися південні райони Вінницької області, які увійшли в Могилівський (Могилів-Подільський), Тульчинський, Джугастрівський (Ямпільський) повіти. Могилівський повіт складався з районів: Жмеринський, Станіславчинський, Копайгородський (частина), Шаргородський, Могилів-Подільський, Яришівський, Краснянський (частина довоєнного Тиврівського району), Балкський (частина колишнього Барського району). Тульчинський повіт: Крижопільський (частина), Томашпільський (частина), Чернівцький (частина), Бершадський, Чечельницький, Ободівський, Брацлавський, Шпиківський, Тростянецький, Тульчинський райони.

⁸⁵ Фаїна Винокурова. Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії 1941-1942 рр. / Проблеми історії Голокосту: український вимір. - Науковий журнал. - Випуск 9.- Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «ТКУМА»; ПП «Ліра ЛГД», 2017. – С. 64.

⁸⁶ Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944. / Автори-упорядники: Валерій Васильєв, Сергій Гула, Павло Кравченко, Роман Подкур, Вольфганг Шнайдер. — К.: Видавць В. Захаренко, 2020. — С. 13.

Події тих років викладені у численних дослідженнях істориків, краєзнавців, у спогадах вцілілих жертв та свідченнях їхніх катів, свідків і рятівників. Дослідження продовжуються, і, поза сумнівом, ми будемо і надалі дізнаватися про нові деталі катастрофи під назвою Голокост, яка і справді, з дозволу сказати, є унікальною у світовій історії як з точки зору задуму щодо «остаточного вирішення єврейського питання», так і з позиції спротиву його реалізації.

Румунський окупаційний режим у Трансністрії, як відомо, відрізнявся від нацистського, на що були свої причини. Зазначимо, що румунський диктатор Антонеску, союзник Гітлера, мав багато спільного з ним. Та все ж він поводив себе як очільник суверенної держави, і це, окрім всього, проявилось у відношенні його режиму до євреїв: «Антонеску, на відміну від Гітлера, вважав свою державу вартою захисту, тому розглядав єврейське питання, хоч яким би антисемітом він не був, лише як одну з багатьох інших проблем. Коли постало питання про виживання держави, Антонеску послабив переслідування євреїв. Гітлер, який насправді вірив у світ рас, а не світ держав, вчинив навпаки»⁸⁷. Варто мати це на увазі, вивчаючи історію Голокосту.

У румунській частині Вінницької області, в Трансністрії, кількість євреїв, які вижили, була значно вищою, ніж у німецькій зоні окупації. Які фактори сприяли цьому? Чи справді румунський режим проводив таку ліберальну політику, яка дозволила вижити більшій кількості єврейського населення, як депортованого, так і місцевого? Всі відомі факти свідчать про те, що говорити про якийсь лібералізм румунів щодо євреїв у їхній зоні окупації Вінниччини по меншій мірі некоректно. Ситуація, в якій опинилося єврейське населення Трансністрії, і місцеве, і депортоване, сама по собі вбивала його: кулями, голодом, холодом, хворобами.

Сьогодні у дослідженні питань виживання населення у екстремальних ситуаціях дедалі більше звертається увага на поведінку та діяльність окремих осіб. На перший план виступає питання ролі особи в історії в конкретно-історичних умовах.

Річ у тім, що у різних ситуаціях стратегії виживання спричинили застосування різних моделей поведінки. Стосувалося це в умовах Другої світової війни всіх народів і націй, підданих окупації,

⁸⁷Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Пер. с англ. Київ, Дуліби, 2015. – С. 206.

насамперед євреїв. Вибір в останніх був невеликий: або вести збройну боротьбу, або ж сховатися/ховатися, або тікати. Про збройний опір у переважній більшості випадків говорити не доводиться: це було просто неможливо в тих умовах. Сховатися? Поставало питання: де це можна було зробити і скільки часу необхідно було переховуватися? Ніхто не знав, скільки триватиме війна. Більше того, ніхто не знав, якими будуть її результати – хто вийде переможцем. Це теж необхідно враховувати, оцінюючи поведінку єврейського населення, як, до речі, й представників інших національностей. Тікати? Тут теж були проблеми: куди? Коли ж ви реаліст, то зробите невтішний висновок – нікуди. На заході і сході, на півночі та півдні – скрізь були вороги, які могли знищити людину просто так, навіть без усякої на те причини. Що ж тоді робити? Яке прийняти рішення?

Врешті логіка розвитку подій та їх аналіз вели до непростого висновку, з яким далеко не всі були згодні: намагатися вижити в умовах, що склались. Хто візьме на себе таку відповідальність: приймати рішення за долі тисяч людей? Раптом воно, оце саме рішення, неправильне? Зрозуміло, що у тих умовах, уявити які сьогодні ми можемо лише дуже віддалено, у переважній більшості випадків від варіанту вибору моделі поведінки залежали і життя, і смерть.

Наприклад, такий варіант: або гинемо всі, або жертвуємо частиною громади заради життя інших. Мова, наголошую, про життя тисяч людей, зокрема, рідних, які також, скоріш за все, загинуть. Як вам така альтернатива? У сьогоднішньому світі, знову ж таки повторюєсь, це важко уявити. Та це було насправді в роки Другої світової війни, коли нацисти реалізували політику «остаточного вирішення єврейського питання».

Для того щоб зрозуміти, перед яким вибором стояли вони, керівники єврейських громад на території Трансїстрії, необхідно спробувати, як би банально це не виглядало, уявити себе на їхньому місці. Спробуємо?

Загальновідомо, яке місце відводив Гітлер єврейському народові у його світі, який мав бути збудований на расистських засадах, тому світі, який він почав зводити на руїнах радянського тоталітаризму і залишках західних демократій. Місце для них було одне – у могилі. Євреї як народ повинні були неминуче зникнути. У буквальному, фізичному розумінні цього слова. Про це майбутній фіюрер

відверто написав ще наприкінці 1923 - на початку 1924 рр., коли сидів у в'язниці після провалу Мюнхенського путчу.

З початком окупаційної політики націонал-соціалісти (нацисти) почали реалізовувати свої ідеї у Німеччині. Здійснювалося це поступово, обережно, і світ не відразу зрозумів, яка ж кінцева мета їхньої політики. Гітлер та його однодумці були майстрами маніпуляції суспільною думкою та настроями населення не лише в себе вдома, але й за кордоном. Вони ж їх і формували.

З початком Другої світової війни ситуація почала швидко змінюватись далеко не в кращий для євреїв бік, особливо після початку німецько-радянської війни. В умовах зникнення на окупованих нацистами та їхніми союзниками територіях існуючої там державної влади, а значить, і відповідного законодавства, значна частина населення, в першу чергу, єврейського, опинилася в абсолютно безправному становищі: вони стали ніким. Відповідно, з ними можна було робити все, що заманеться. Стосувалося це передусім німецької зони окупації.

Гітлер розумів, що війну на Сході виграти одноосібно буде важко, тому для нападу на СРСР та контролю над окупованою територією були залучені союзники, Румунія також. З цих причин і виникла Трансністрія, на території якої режим Антонеску встановив свій, відмінний від нацистського, режим.

Звернімося знову до Тімоті Снайдера. Він, зокрема, зазначає, що «на початковому етапі війни на Сході, з СРСР, румунська політична риторика нагадувала німецьку. Антонеску, як і Гітлер, проголосив головною метою звільнення від «жидо-більшовизму», хоча така політика, звісно, не могла відігравати значної ролі у Румунській державі, де комуністи ніколи не були при владі. Інша справа – окуповані радянські території, на яких можна було використати нацистські гасла в своїх інтересах. Деяко румуни і робили у цьому напрямку між Бугом і Дністром, та головним їхнім завданням у цьому регіоні було інше. Річ у тім, що однією зі складових румунської політики антисемітизму було «звільнення» власне румунської території від євреїв. На відміну від нацистів, антиєврейська кампанія в Румунії «являла собою спробу етнічної чистки, спрямованої проти одного з ворогів румунської держави». Знов-таки, на відміну від нацистського керівництва, румуни, як би Гітлер на цьому не наполягав, не відправляли євреїв до таборів смерті, а депортували їх до Трансністрії. Режим

Антонеску, як і гітлерівський, не знищував євреїв на своїй етнічній території: вони робили це на територіях, що втратили державність. Не випадково 94% вбитих Румунією євреїв проживали на територіях, захоплених у Румунії Радянським Союзом або отриманих Румунією від СРСР. З приблизно 280 тис. євреїв, вбитих під час проведення румунської політики, лише близько 15 тис. жили у довоєнній Румунії на територіях, де влада не змінювалась під час війни⁸⁸.

До чого я веду? А до того, що на території власне Румунії єврейські громадяни, яким би утискам, обмеженням та приниженням вони не піддавались, залишалися підданими країни, і на це мусила зважати влада. На новоприєднаних територіях таких проблем не виникало.

Депортації до Трансїстрії розпочалися восени 1941 р. у складних погодних умовах, не кажучи вже про те, що проводилися вони, як правило, дуже швидко. У населення у багатьох випадках не було можливості взяти з собою необхідні речі: не було, наприклад, транспорту. Треба зважати й на те, що депортовані вже не вважались повноправними громадянами і з ними можна було поводитися на власний розсуд. Наприклад, забрати речі, гроші, цінності. Все це нагадує інші депортації – радянські: до Сибіру, Середньої Азії, на Північ, які відбувалися під час розкуркулення на початку 1930-х р.; боротьби з ворогами та неблагонадійними у 1939-1941 рр. на окупованих територіях Західної України, Західної Білорусії, Прибалтики, Бессарабії; виселення народів – «ворогів народу» у 1944-1953 рр. та продовження боротьби з ворогами на територіях Західної України, Литви, Латвії, Естонії. Тоталітаризм у різних країнах схожий, перш за все, своєю жорстокістю. Ще одна характерна риса тоталітаризму, де б він не існував: він просякнутий расистськими ідеями і практиками.

Депортованими до Трансїстрії були і євреї з Сучави, з Румунії. Про хід депортації і те, що сталося з переселеною до Шаргорода єврейською громадою впродовж 1941-1944 рр., ми можемо дізнатися зі спогадів Меїра Тайха, які перекладені й опубліковані українською мовою у цьому виданні, та з документів, узятих з особової справи М.Тайха, яка була заведена органами НКВС після звільнення Шаргорода від румунських окупантів. Читач сам зможе простежити та схарактеризувати життя в Шаргородському гетто зі слів його керівника.

⁸⁸Тімоті Снайдер. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. - Пер. з англ. Київ, ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. – С.204-205.

Крім цього, про Шаргородське гетто збереглися спогади його жителів. Вони різні. Та більшість з тих, хто вижив, з вдячністю згадує цю людину, яка, за переконанням багатьох, врятувала від смерті тисячі людей.

Наскільки такі твердження відповідають дійсності? Чи справді румунський режим міг знищити єврейське населення, як це було в переважній більшості випадків у німецькій зоні окупації на території Вінниччини? На всі ці питання відповіді має дати сам читач. Від себе лише хочу сказати ось що: читаючи ці надзвичайно важливі документи, необхідно зважати на конкретну ситуацію, що склалась на той час у Шаргородському гетто. І не лише. Дозволю собі зупинитися на деяких моментах, які, можливо, допоможуть читачеві більш реалістично зрозуміти час і події, про які йде мова.

Провінційне єврейське містечко Шаргород на початку румунської окупації після 20 років радянської влади. Відсутність приватної власності, про яку пам'ятали старші. Традиційна єврейська громада зникла внаслідок політики більшовицького режиму. Взаємопідтримка, взаємодопомога у більшості випадків теж зникли: в умовах сталінського режиму це було навіть небезпечно. Релігійна традиція, особливо серед молоді, перестала бути важливим вектором життя.

У побутовому відношенні – відсутність вбиралень як спеціальних місць, така ж відсутність водогону і каналізації. Нічого, до речі, дивного у цьому не було: з такими «зручностями» жили і більші за кількістю жителів міста. Наприклад, Ленінград. Та в умовах, що склалися вже взимку 1941-1942 рр., все це суттєво швидко і трагічно вплине на долю єврейського населення.

У жовтні-листопаді 1941 р. до Шаргорода прибули перші депортовані євреї з Румунії, яких поселяли у визначених будинках гетто. Прийшли були іншими. Єлизавета Єрміс-Хорунжа згадує, що румунські євреї значно відрізнялися від місцевих. Не випадково вона добре запам'ятала приїзд деяких з них: з багатьма речами, хоча й вигнанці; їх розмістили у найкращих будинках гетто, виділивши найкращі кімнати. «Заможні люди за великі гроші отримували можливість приїхати до Шаргородського гетто разом з багажем»⁸⁹.

⁸⁹ Єлизавета Ерміс-Хорунжая. А жизнь продолжается... Повесть о пережитом. Библиотечка журнала «Вінницький край». Випуск 44. – Вінниця, ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2021. – С. 18-19, 60.

Звичайно, що тіснява в гетто, яка стане однією з головних причин майбутньої трагедії, була характерною для всіх його мешканців, та все ж...

Та більшість євреїв прибули «своїм ходом»: пішки, етапом, помираючи по дорозі.

За спогадами, саме румунські євреї домінували на базарі, торгуючи речами, привезеними з собою, обмінюючи їх на їжу тощо. Важливим фактором було і те, що чимало румунських євреїв зуміли привезти з собою кошти й цінності, що давало можливість доволі швидко й успішно вирішувати багато проблем.

Та не це було тим головним, що привезли з собою румунські євреї. На наше переконання, головною цінністю було те, що до Шаргорода переїхала громада з Сучави зі своїм звичним способом життя (з поправкою на гетто). До слова, і гетто як явище не було чимось надзвичайним у житті єврейських громад, про що свідчить європейська історія. Та гетто під час Другої світової війни були створені не тільки і не стільки для відокремлення євреїв від інших мешканців: їхньою кінцевою метою було знищення. Оце саме «остаточне вирішення».

У дійсності, восени 1941 р. в Трансністрії у цілому і в Шаргороді зокрема зустрілись і змушені були жити разом майже три роки поспіль дві різні, принаймні, на перших порах, єврейські громади. Одна, місцева, радянізована й комунізована, й інша, що прибула зі світу приватної власності з його особливостями.

Шаргороду поталанило у тому, що очолив громаду виходець/уродженець Румунії. Як би там не було, він, як адвокат, знав румунське суспільство, його цінності, звички традиції тощо і вміло це використовував в інтересах виживання громади. Наприклад, розуміння того, що расові догми нацистів, антисемітизм не оволоділи румунами у такій мірі, як німцями: виховання румунів не базувалося на расистській ідеології. Для багатьох з тих, хто брав участь у війні, і не тільки, політика Румунської держави щодо євреїв стала способом заробити, безкарно пограбувати, і не більше.

Ситуація, що склалась, була далеко не в усіх громадах Трансністрії. Звідси один важливий висновок: за всіх сприятливих обставин, на які могли розраховувати депортовані румунські євреї в Шаргороді, без справжнього лідера навряд чи можна було розраховувати на порятунок. І в тому, що жителі Шаргородського гетто у більшості

залишилися живими, «треба шукати в особистостях людей, які очолювали правління гетто і таборів, в їхньому особистому виборі, а не у впливі на них об'єктивних умов»⁹⁰. У цьому випадку мова про Меїра Мендельовича Тайха.

Він зрозумів, що «ортодоксальний» антисемітизм румунів закінчується там, де з'являються гроші або ж якісь цінності в якості хабарів. Не випадково у спогадах М.Тайха слово «хабар» згадується неодноразово. Його вміння використати статки окремих заможних євреїв, очевидно, дякуючи його авторитету, зіграло велику роль у врятуванні життів одноплемінників.

Відповідаючи на звинувачування у неправильній стратегії виживання,

М.Тайх відповів, на наш погляд, блискуче: «Якщо сьогодні менталітет Єврейської ради (Judenrat) критикують, тому що вишукувалися шляхи і засоби для спасіння, а не для боротьби, я повинен сказати, що в той час і пізніше нам уявлялась ця альтернатива, і ми не могли вчинити по-іншому. Без зброї і з повністю деморалізованими масами людей ніхто б не послідував за нашою ініціативою. Такий напрямок тільки послав би декількох лідерів до розстрільної команди без жодного нанесення найменшої шкоди ворогові. Та без цих лідерів усі депортовані зустріли б найбільш мученицьку смерть у найкоротший час».

Очевидно, що переважна більшість громадян не знала і не могла знати про справжній стан речей у гетто і поза його межами: з одного боку – звідки? З іншого, таке знання могло їм особисто і громаді в цілому зашкодити, адже важко сказати, як би вони скористалися своєю інформованістю в умовах, коли за румунською владою у більшості випадків залишалося останнє слово і діло. Це стосувалося багатьох питань виживання громади в гетто.

Так, М. Тайх стверджує, що вони «зуміли створити общинні організації, що склали справжні держави в державі», тобто вплив керівництва громадою був визначальним, та все ж...

Але, володіючи обмеженою інформацією про справжні дії і плани Тайха у

тих умовах, члени гетто на основі власних спостережень та уяви робили свої висновки. Про те, наприклад, що той робить недостатньо

⁹⁰Фаина Винокурова. Им тысячи обзаны жизнью //Подільські джерела: Шалом, Віннице! Альманах. Вінниця: ПП «ПРАДА АРТ», 2012. – С. 104.

для них, що він (не румуни!) використовує їх у своїх цілях та інтересах, що можна було зробити не так, а по-іншому і набагато більше... Це про них слова Тайха: «Ситуація вимагала залізної енергії, дякуючи надзвичайній відданості декількох людей і незвичайного ступеня дисципліни, яку ми часто могли насадити тільки проти сильного опору. Тут правда не повинна бути прихована – євреї діаспори готові були покоритися іноземній владі, але не підкорялися дисципліні своїх власних лідерів. Таке відношення причинило нам багато болю. В кінцевому результаті переважна більшість побачила, що це був єдиний шлях врятуватись».

«Переважна більшість» і справді пересвідчилась у правильності дій керівництва гетто досить швидко: «Менше ніж за шість місяців, впродовж яких ці люди випробували всілякі форми смерті, голоду, епідемій і страждань, єврейське самоуправління створило систему правління, яка не тільки заслужила захоплення їх гнобителів, але також усунула їхню владу».

Це справді був феноменальний успіх – позбутися впливу румунської влади на справи в гетто. Не меншою проблемою для Тайха та його однодумців було налагодження життя мешканців гетто, змушених жити у страшній тисняві, у жахливих антисанітарних умовах, що, власне, і стало причиною епідемії тифу і смерті тисяч людей. Одночасно з проблемами, породженими епідемією, необхідно було вирішувати десятки інших. Що робити з сиротами? Як вирішувати питання з тими євреями, які продовжували прибувати в гетто, хоча це було заборонено румунською владою? Де брати засоби, матеріальні і фінансові, для функціонування пекарні та їдальні? Перелік можна продовжувати...

Трансністрія - Рай у Пеклі? Все суб'єктивно і відносно. Такий світ з прадавніх часів. Для тих, хто пережив переселення/депортацію до Трансністрії, хто вижив взимку 1941/1942 рр., саме життя здавалося дивом і Раєм.

Звісно, що невдоволення у гетто було. З покращенням ситуації після жахливої першої зими, налагодженням життя, відносної безпеки, комфорту тощо настрої змінювались. Хотілося більшого, кращого. З'являлися претензії, докори до своєї адміністрації щодо умов проживання, праці тощо.

Хтось, наприклад, не хотів так працювати, тому що мав можливість відкупитись. А його змушували це робити. Таких адміністрація

не влаштувала. Вона, з їхньої точки зору, такими методами порушувала їхні права. З точки ж зору Тайха, який дбав про всю громаду таїї інтереси, все робилося правильно...

Ті, невдоволені, та й слідчі з судьями (після приходу Червоної армії), забували про те, ким були євреї гетто для румунської влади у Трансністрії. Не усвідомлювали, напевно, у повній мірі того, що у будь-який момент з ними могли зробити що завгодно. Та це знав Тайх. Він, напевно, краще за всіх пам'ятав, чим може загрозувати непокора – прикладів було більш ніж достатньо. Та дехто не хотів цього бачити.

Варто поміркувати, як вдалося в екстремальних умовах гетто налагодити рентабельне виробництво, як і торгівлю. Встановити контакти з Міжнародним Червоним Хрестом та іншими міжнародними організаціями. Звісно, що румунський режим, особливо після Сталінграда, став більш лояльним до єврейського населення, та все могло швидко змінитися: хто знав, як будуть розвиватися події далі. До того ж, зрідка до Шаргорода «навідувалися» німці, від яких можна було чекати чого завгодно.

Чималу роль у врятуванні мешканців гетто зіграла релігія. Недарма при першій нагоді вони домоглися від румунської влади дозволу на відновлення роботи синагоги, молитви в якій консолидували громаду⁹¹.

Окремої уваги заслуговує співпраця гетто, насамперед, в особі М. Тайха, з підпільниками та партизанським рухом. Чи ризикував керівник гетто життям своїх підопічних? Поза сумнівом. З іншого боку, складається враження, що він з математичною точністю прораховував свої кроки. Хай там що, та війна продовжувалась, напруження то наростало, то слабшало, і прорахувати всі дії Бухаресту щодо євреїв було неможливо. В умовах, коли мешканці гетто підтримували ворогів існуючого режиму, було зрозуміло, що з ними зроблять, якщо відкриється правда... Фаня, вчителька молодших класів, яка мала зв'язок з партизанами й підпільниками, – чи усвідомлювала вона ризик, якому піддавала себе і близьких? Чи дівчата-підлітки, які збирали кошти, щоб викупити підпільника Федю, що вбив чиновника претури?

Цілком погоджуюся з думкою, що опір означає не лише відкрити збройну боротьбу: дуже часто це неможливо. «Сюди варто

⁹¹ Елизавета Ермис-Хорунжая. А жизнь продолжается... Повесть о пережитом.– С. 76.

віднести і незбройний опір. Незбройний опір включає духовний опір – вижити в нелюдських умовах гетто і концтаборів всупереч не тільки волі фашистів знищити єврейський народ, але й всупереч несприятливій оточуючій ситуації».

Чи міг Тайх зробити більше для порятунку своєї родини? Про це він нічого не пише. Втрата була справді жахлива: спочатку загинув син, потім дружина. А він продовжував діяти в інтересах громади. Сьогодні, в абсолютно інших умовах, ми можемо виносити свої вироки, робити свої висновки...

Загалом те, що зробила команда М. Тайха, можна назвати дивом. Та він так не вважав. Для нього головними умовами успіху були залізна воля, така ж дисципліна, чітке розуміння ситуації і варіанти вирішення проблем. А першою проблемою (вона ж – і остання) було збереження життя членів громади. Що йому і вдалося зробити: «70-80 відсотків громади, керованої нами, були врятовані і в подальшому репатрійовані до Ізраїлю. У доповнення, всі 15.000 українських євреїв, що проживали в тих районах, також були врятовані. Якби ми не постраждали від жахливих епідемій і поневірянь першої зими, майже 100 відсотків з нас повернулися б додому».

Рай у Пеклі?